

УДК 323:32:316.645(477)

ЕВОЛЮЦІЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

Ірина Кіянка

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 96-41-08*

Стабільність є одним з основних принципів політичної системи суспільства. Важливою умовою політичної стабільності тоталітарного суспільства є пасивність думки. Основними моделями тоталітарних режимів є: комунізм, фашизм, націонал соціалізм.

Ключові слова: політична стабільність, тоталітарний режим, комунізм, посткомунізм.

Політична стабільність є універсальним засобом досягнення прагматичних цілей у будь-якому суспільстві. Протягом довгого часу стабільність розглядалася лише в межах офіційної ідеології, тому реальні механізми її дослідження та динамічні характеристики не набули необхідного розвитку і така категорія використовувалась лише в рамках державного управління. Але початок нової ери вимагає ретельного переосмислення стереотипів історичного процесу, які мали місце як у соціалістичних, так і у капіталістичних системах відносин оскільки характерною рисою ХХ століття було динамічне поєднання двох антагоністичних таборів, комуністичного і капіталістичного, що стало феноменом утримання влади, а також інтегративне регламентування двох моделей режиму – демократії та тоталітаризму. Власне ці моделі і створювали ідеал політичної стабільності, як такої, що відіграє першочергову роль на внутрішньому подіумі держави, але набагато важливішою була її місія у міжнародній системі відносин.

У світовому просторі радянська мілітарна держава прагнула лідерства і утримання домінантного контролю світового порядку, надаючи цьому явищу стійкого розвитку. Проте комплекс проблем внутрішнього характеру, так званої "домашньої політики" ("domestic politic"), залишався довгий час лише в кулуарах бюрократичного апарату. Хоча провідні діячі державного керівництва відчували себе головними творцями політики, як всередині країни, так і поза її межами, події, які спричинили крах тоталітарно-комуністичної системи були прогнозованим явищем. Адже політичний бар'єр, що виник на межі 80-их і 90-их років, можна назвати «панацеєю демократизації» для країн колишнього соціалістичного табору, включаючи Центрально-Східну Європу і республіки СРСР, які опинилися на роздоріжжі переходу від соціалістичного до постсоціалістичного управління. Соціальні і політичні очікування населення, що дана система комуністичного управління «як норма тоталітаризму», де стабільність була ознакою економічного

забезпечення, впевненості у майбутньому, були надто високими чи навіть гіперболізованими. Тому крах ідеалізованої системи «щасливого життя» зумовив жорсткий перехід до нового устрою внутрішнього керівництва країною.

О.Дергачов та В.Полохало зазначають, що посткомуністична реальність виявила цілу низку оман, особливо для тих країн, де не було історичного досвіду керівництва державою. Передовсім - неадекватне сприйняття соціально-історичного часу в оцінках та моделюванні складних політичних процесів, догматичній методології і традиції, що переважно ґрунтувалися на західноєвропейському та північноамериканському досвіді. Згодом, виявилось, що кожна країна має свій шлях розвитку, який в певній мірі є особливим і притаманним тільки для цієї означеної території [1; С.15].

Масштаби і наслідки цього унікального транзиту (соціалізм-постсоціалізм-посткомунізм) зберегли ряд ознак колишньої посттоталітарної системи. Омани зберігаються й сьогодні, тому що породжують численні утопії та паранаукові гіпотези. І хоча посткомуністичні суспільства мають вже чималий історичний вік (з огляду на параметри й наслідки соціально-політичних перетворень, які в них здійснюються), політичним теоріям ще й досі бракує продуктивно-інтелектуального новаторства.

Наслідки тоталітарної системи виявились надто значними та необмеженими, а в новітній політичній теорії, тоталітаризм почали визначати, як такий тип політичного режиму чи політично-суспільної системи, якому внутрішньо притаманний всеохопний (тотальний) контроль з боку влади над суспільством і над окремою особою. При цьому увага акцентувалася, як звичайно, на ролі ідеології, яка своєю орієнтацією покликана формувати позитивний імідж і досвід правлячої еліти. Найбільший недолік ідеологічних чинників тоталітарної системи - спрямованість до формалізованості, особливо, коли дане питання торкається зовнішніх прикмет і атрибутів тоталітаризму (зокрема, відсутність політичних прав і свобод).

Якщо ж проаналізувати еволюційний шлях тоталітаризму, то можна виділити декілька варіантів: класичний варіант даної ідеології, що склалась у минулому столітті, комуністичний (сталінський), фашизм та націонал-соціалізм. Однак, слід зреагувати, що ключове слово цієї ідеології якраз зародилося на теренах Європейської цивілізації і набуло широкого розповсюдження на даній місцевості. Термін «тоталітаризм» став першим гаслом на території західноєвропейської цивілізації в Італії, як ознака фашистського режиму 20-тих років. Три держави – Італія, Німеччина та СРСР, які заволоділи необхідними мілітарними ресурсами, стали загрозою для розвитку свого ж суспільства. Головним атрибутом тоталітаризму в Німеччині став расовий принцип, що ґрунтувався на масовому знищенні інших націй – євреїв, циганів. Метою такого режиму є повна атомізація суспільства, створення вакуумного простору, де особистість губилась в колективній свідомості, груповій поведенці. Хоча фашистський рух проіснував з 1932–1953 рр., проте залишив своєрідний відбиток на свідомості багатьох людей в різних частинах світу.

На міжнародній конференції у США в 1953 році, яка була присвячена цьому соціальному феномену, науковці з провідних країн світу – Франції, Великобританії, Німеччини дійшли висновку, що тоталітарна система – це явище XX століття. Воно являє собою закрите суспільство, де всі сфери – починаючи від виховання дітей і закінчуючи виробництвом, – контролює центр. У 70-80-тих вийшла низка базових праць на дану тему, найвагомішими з них виступають праця Х.Арендт «Походження тоталітаризму» [2, С. 470].

Слід відзначити працю 90-тих років американського політолога Леслі Холмса «Посткомунізм». Автор чітко відмежує дві доктрини, породжені однією системою - тоталітаризмом: комунізм і посткомунізм. Комунізм, як течія класової боротьби, мала місце починаючи з 1917 року, пік діяльності комуністів припадає на 1929-1930 рр. З 1930-тих років починаються деформаційні процеси в лавах КПРС, що тривали аж до жовтня 1977 року. Власне з прийняттям нової, або швидше поновленої, Конституції СРСР починається період еволюції тоталітарної системи, що вступила в фазу посткомунізму, який дав плідні доктрини на теренах країн Центрально-Східної Європи [3; С. 30-32]. Доктрини марксистсько-ленінської ідеології, які були покладені в основу комунізму, виявилися невдалим у використанні, оскільки теоретична база не могла ефективно накладатися на практичний ґрунт.

Посткомунізм, який у 1989 році зазнав трансформацій в основному «тихими революціями», залишив в пам'яті людей лише неспокійні й нереалізовані вчинки, а також відголос у діях нового апарату керівництва. Проте, тоталітарний режим, ще позначався на досягненні стабільності, як методом реформ так і консенсусу, де ідея (національного, релігійного, культурного) займає панівне становище.

Тоталітаризм в основі має загальну ідею, яку можна назвати «тотальна ідея» або загальна місія, повинна забезпечити стабільність суспільства. Саме в суті загальної ідеї і зберігається основний ціннісний критерій організації суспільних спільнот. Така доктрина в своєму містить цілісну концентрацію партійної ідеології, соціальних інтересів, правове регулювання теоретичної бази. Але слід зауважити, що поділ монополістичної доктрини на соціалістичне відгалуження, фашистський рух і ісламський фундаменталізм має лише формальне значення. Якщо ж брати до уваги соціалістичну ідеологію, де основним критерієм виступає класовий чинник - це СРСР, КНР - Мао Цзедун, Кампучія - Пол Пот, класовий чинник виступав як головний регулятор комуністичної партії. У роки консервації режиму в СРСР керівну роль партії було узаконено 6-тою статтею конституції.

Звідси випливало, що лише комуністична партія, як єдність поглядів і тотожність світогляду, була необхідною для всіх сфер державного життя. Життєвий імператив комунізму полягав у передбаченні щасливого майбутнього, соціальній допомозі простого робітника і забезпеченні стабільного розвитку країни Рад. Але треба зауважити, що дана віра «стабілізації» займала чи не найбільше місце в менталітеті «*homo sovieticus*». Чітко було визначено місце керівного бюрократичного апарату, який дбав про забезпечення «завуальованих потреб».

У часи Сталіна (1927-1953 рр.) ідейна єдність Комуністичної партії стала головною ознакою перебування в лавах партії, а єдність була законом для всієї компартії. І тому не дивно, що велика кількість молоді, яка з шкільної лави вже була готова сприйняти перфектну концепцію «щасливого майбутнього», після школи активно вступала до лав Комуністичної партії. Утопічні гасла, досягнення світового володарювання, суперництво з іншим табором - ідеологічною системою США, молоде покоління вважало своїм обов'язком виконати борг перед світлим майбутнім. Партійний апарат, який уособлював вождя пролетаріату, щирими і безкорисливими словами закликав до побудови Країни Рад. Політична стабільність в СРСР означала поєднання всіх компонентів життя держави в одне ціле. Можливо це слід трактувати як «стагнаційний поступ» комуністичної партії, що вдало крокувала вперед. Для комуністичної партії, власне стабільність виступала універсальним гарантом розвитку особистості, як громадянина, вільного робітника соціалізму, але під тиском самої ж ідеології. Саме ж виховання комуністів полягало у переконанні, що ідейна

єдність та покора перед партією є найбільш недоторканою свяติною, а утворення різноманітних фракцій – це чорне злодійство і з цим слід боротися або швидше викорінювати.

Як зауважив відомий польський реформатор Лешек Бальцерович, свобода в комуністичному світі була цінністю, але філософського характеру. Весь час свобода перебувала у політичних баталіях, перетрубаціях і в дискусійних клубах [4; С. 11]. Проте свобода в соціалістичному світі включала в себе і офіційні обмеження, скептичне ставлення до міжнародних організацій. Але річ у тім, що тоталітарна система, яка здійснила цілу низку трансформаційних процесів у ХХ столітті теж надавала перевагу свободі ідеології. Цікавим фактором виступають громадські організації, які своєю присутністю у тоталітарній системі лише надають колоритного забарвлення партійним інтересам, – оскільки контроль йшов із вищих ешелонів влади, організації виступали ініціаторами виконання цих вказівок.

На нашу думку, тотальний контроль, що охоплював громадське життя був лише «страховим поясом» і жандармом людської істоти. Адже громадянин виступав залежною постаттю від влади, яка вдало маніпулювала життєвими процесами, диктуючи основні умови процесу. Партійні збори, включаючи з'їзди народних депутатів, профспілкові наради, зібрання і мітинги, як державного, так і місцевого масштабу - це прослуховування гучних промов, демонстрація ораторських здібностей. Можна сказати, що це було постійне прагнення висувати платформи, теорії, претензії, амбіції від імені народного голосу. В той час народний голос включав масу робітничого і селянського населення, які були надто далекі від етапів політичного життя та мали досить низький рівень політичної культури. Хоча в цьому і немає дива, що ХХ століття стало століттям панування мас.

Як зауважив іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет, маса являє собою сукупність осіб без спеціальної кваліфікації, гурт пересічних людей [5; С. 17- 23]. А в простому розумінні – юрба населення з невгамованими емоціями, несформованими ідеалами, каламбурними гаслами і нереальними вимогами. Таке явище важко назвати тріумфом гіпердемократії, в якій маса діє безпосередньо без закону, з допомогою матеріального тиску, нав'язуючи свої прагнення та смаки. Власне, ідеологія тоталітаризму ґрунтується на ілюзорних прагненнях народу-маси, яка розчавлює все, що їй чуже, невідоме, вишукане, добірне. Маса шукає лише вигідних умов для свого проживання, влада маси є брутальною тому, що вона живе лише сьогоденням, непереймається майбутнім. Це і був головний орієнтир КПРС, яка час від часу вигукуючи до передових верств робітників і накладати на їхні плечі “п’ятирічки”, “семирічки”, що залишились невиконаними, “паперовими драконами”.

У 80-х роках криза реального соціалізму охопила майже всі сфери внутрішньо-суспільних відносин СРСР та країнах Центрально-Східної Європи в яких поєднання еволюції тоталітарного режиму були тісно перехрещені між собою, і головному центру КПРС було звичайно не байдуже, як дані процеси відбуваються у країнах-сателітах СРСР.

Цікаво, в зв’язку з цим, проаналізувати рекомендації радянських вчених періоду перебудови 1985-1990 рр. щодо побудови якісно нових відносин між країнами так званого реального соціалізму. Основну увагу в них було приділено побудові державних взаємовідносин на засадах нового політичного мислення. Але яке нове мислення може бути у країнах Центрально-Східної Європи із забарвленням тоталітаризму? Відомо ж, що кожна країна соціалістичного табору – Польща, Угорщина, Румунія, Чехія, Словаччина, Україна – це маленькі частини Європи, зі

своєю специфічною історією, традиціями, політичною культурою. Крім того, викорінення тоталітаризму в тій чи іншій країні залежить від інституту лідерства, владних рішень і побудови стабільного громадянського суспільства.

Кінець 80-х і початок 90-х років вже чітко виявив певні тенденції в розвитку політичної влади у колишніх соціалістичних країнах. Влада переходить від колишнього бюрократичного апарату до ініціативної прагматичної групи, яку звикли називати реформаторами. Втім, досвід посткомуністичних трансформацій засвідчує зовсім інше: у посткомуністичних країнах, принаймні в більшості з них, владу номенклатури ніхто й ніколи насправді не скасовував і не відбирав, а сама номенклатура свою владу добровільно не віддавала й повністю не зникла. Найбільш чільне місце реформаторські сили зайняли в Польщі, Чехії, де політична стабільність має перевагу над іншими сферами і дає своєрідний стимул для економічної діяльності. Період посттоталітаризму висуває нову проблему сьогодення – самототожності новостворених держав. Для нових суспільств перехід до побудови нових систем означає звільнення від різних форм аналогій з попередньою суспільно-політичною формацією. В результаті трансформаційних процесів сформувався окремий, перехідний тип суспільства, який є комбінацією або навіть синтезом визначальних характеристик попереднього і наступного соціумів. Згідно запровадження категорії часової комунікативної сферив систему аналізу посткомуністичної трансформації можливе наступну типологізацію [5; РР.11-13].

Першою групою є суспільства, предетерміновані до демократії: Угорщина, Чехія, Польща, Словаччина, Естонія, Латвія, Литва, Болгарія, Хорватія, Словенія. Незважаючи на перебування у складі імперій, всі вони причетні до культурної матриці Євroatлантичної цивілізації або євroatлантичної комунікативної сфери, яка несе в собі “ембріон” демократичного суспільства. Підтвердженням цього відродження є період (оксамитових революцій).

Другою групою – країни, індетерміновані до демократії: Україна, Білорусь, Росія, Боснія, Сербія, Вірменія, Грузія, Румунія, Молдава, Македонія. Серед країн цієї групи можна спостерігати, що деякі держави наближаються до групи країн предетермінованих до демократії, так і держави, які потупово схиляються до авторитарних способів облаштування суспільств та їхніх інформаційних просторів. Спільним для країн цього блоку є цілковитий брак історичного досвіду побудови та існування національної держави або нетривалий досвід, що був перерваний на декілька поколінь. Прикладом негативного впливу фрагментарності наслідків тоталітаризму є Білорусь, яка повернула у свою символізацію – державну символіку часів Радянської Білорусії. Таким чином можна сказати, що Білорусь практично завершила формувати авторитаризм “колгоспного” типу, який неминуче відкине країну як в культурному так і в технологічному розвитку на декілька десятиліть тому назад.

Третя група – країни, попри окремі позитивні показники економічного зростання – предетерміновані до авторитаризму. До цієї категорії належать Азербайджан, Казахстан, Албанія, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан. Культурно і релігійно, ця група є найбільш гомогенною. Незважаючи на значну фінансову допомогу, надану цим суспільствам світовою спільнотою для здійснення і підтримки демократичних перетворень, їхніми характерними ознаками і надалі залишаються авторитарні форми правління, відсутність громадянського суспільства, домінування кланового поділу влади. Перехід до реалій соціалізму з його тоталітарними формами, враховуючи

подібність традиціоналізму і тоталітаризму, радикально не вплинув на зміну типу самототожності, а радше зміцнив його.

Західноєвропейські зразки є не загальною панацеєю для трансформації посткомунізму у розвиток демократичного суспільства. Адже проблема політичної стабільності займає чи не найбільше місце у статутних програмах країн західної Європи.

Щодо позиції тоталітаризму української системи можна стверджувати, що Україна на даному етапі перебуває лише у фазі вступу у трансформаційні процеси. І ціла низка стереотипів тоталітарного режиму ще займає провідні позиції у менталітеті значної кількості громадян України. Насамперед, це явище стосується бюрократичного апарату, поліції, правових органів. Вихід з ситуації один – вчасно змінити позиції для побудови громадського суспільства і досягнення політичної стабільності як гаранту розвитку особистості в державі.

Політична стабільність – явище багатопланове, яке його можна розглядати в контексті демократичного, авторитарного і тоталітарних режимів. Досягнення стабільності в різних сферах життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, правовій, соціальній супроводжується різними чинниками і методами. Як показує досвід XX століття, еволюційні тенденції тоталітаризму, мали місце в країнах Західної та Центральної Європи, зокрема в Німеччині, Італії, СРСР. І такому явищу сприяли й психологічні чинники – депресивний стан, масове безробіття, невпевненість у завтрашньому дні. Оскільки ж тоталітарна система бере під свою опіку усі галузі виробництва і загальний контроль над державою, політична стабільність у такій системі відіграє лише місію загального блага та ілюзорного добробуту, що набирає характеру стагнації і веде до послаблення позиції державної влади та деформації громадянського суспільства. У такій системі тоталітаризм набирає свого нового неототалітарного характеру, що спричинює політичні колізії, втрату довіри населення до дій уряду.

Стабільність, як необхідна ознака розвитку політичної системи, набуває рис теоретичного характеру і зовнішніх виявів тільки в тоталітарних і посттоталітарних режимах. Лише при наявності демократичного розвитку політичної системи, стабільність відіграє функцію регулювання внутрішніх і зовнішніх процесів і сприяє реалізації основних конституційних принципів демократії.

-
1. Дергачов О., Полохало В. *Метаморфози посткомуністичної влади*// Політична думка. – Київ, 1996. – 15 с.
 2. Arent Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. – London, 1962. – С.470.
 3. Holmes Leslie. *Post-Communism*. – Cambridge, 1997. – РР.13-42.
 4. Батьцерович Лешик. *Свобода і розвиток*. – Львів, 2000. – 11 с.
 5. Хосе Ортега-і-Гассет. *Бунт мас*// Вибрані твори. – К., 1994. – С.17-23.
 6. *Survey of National Identity and Deep-Seated Attitudes toward European Integration in the Ten Applicant Countries of Central and Eastern Europe*. – Working Paper, - European Commissions, 1998. – РР. 11-12.

EVOLUTION OF TOTALITARIAN REGIMES IN XX CENTURY IN THE CONTEXT OF POLITICAL STABILITY

Iryna Kiyanka

*Ivan Franko National University of Lviv
vul. Universitetska, Lviv 79000, Ukraine, tel. (0322) 96-41-08*

Stability is one of the main principles in the political system of society. But a very important purpose of political stability is in the totalitarian society. There are several models of totalitarian regimes: communism, fascism, national-socialism.

Key words: political stability, totalitarian regime, communism, post-communism.

*Стаття надійшла до редколегії 20.03.2002,
прийнята до друку 10.10.2002.*